

DEVIANT XULQLI BOLALARDA AGRESSIV XATTI-HARAKATLAR DINAMIKASI VA ULARNING OLDINI OLISH STRATEGIYALARI

Aslonova Safiya Avaz qizi

Romitan tuman IIB JXX HPB VYMB katta inspektor-psixologi kapitan

Annotatsiya: *Ushbu maqolada deviant xulqli bolalarda agressiv xatti-harakatlarning shakllanish omillari, ularning dinamik rivojlanish bosqichlari va ijtimoiy-psixologik determinantlari ilmiy asosda tahlil qilingan. Agressiyaning fizik, verbal, kiber va autoagressiv ko'inishlari o'rtasidagi farqlar ochib berilib, oilaviy muhit, maktab jamoasi, tengdoshlar guruhi hamda media ta'sirining o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Shuningdek, agressivlikning erta belgilari, psixodiagnostik metodlar, profilaktik yondashuvlar va psixokorreksion strategiyalar tizimlashtirilgan holda bayon etilgan. Tadqiqot natijalari ta'lim muassasalarida xavfsiz psixologik muhit yaratish va agressiv xulqning oldini olish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *deviant xulq, agressivlik, o'smirlik, profilaktika, psixokorreksiya, kiberagressiya, oilaviy tarbiya, konflikt, psixologik xavfsizlik.*

Аннотация: *В данной статье проведён научный анализ факторов формирования агрессивного поведения у детей с девиантным поведением, а также рассмотрена динамика развития различных форм агрессии. Раскрываются особенности физических, вербальных, кибер- и автоагрессивных проявлений, влияние семейной среды, школьного коллектива, группы сверстников и медиапространства. Представлены методы психодиагностики, ранней профилактики и психокоррекционные стратегии, направленные на снижение уровня агрессии у детей и подростков. Результаты исследования могут быть использованы для создания безопасной психологической среды в образовательных учреждениях и разработки эффективных программ профилактики девиантного поведения.*

Ключевые слова: *девиантное поведение, агрессия, подростковый возраст, профилактика, психокоррекция, киберагрессия, семейная среда, конфликт, психологическая безопасность.*

Annotation: *This article presents a scientific analysis of the factors influencing the development of aggressive behavior in children with deviant conduct and examines the dynamic stages of aggression. It describes the characteristics of physical, verbal, cyber, and auto-aggressive forms and explores the impact of family environment, school climate, peer groups, and media exposure. The study also outlines diagnostic tools, early prevention approaches, and psychocorrectional strategies aimed at reducing aggressive tendencies in children and adolescents. The findings contribute to creating psychologically safe school environments and developing effective prevention programs for deviant behavior.*

Keywords: *deviant behavior, aggression, adolescence, prevention, psychocorrection, cyber-aggression, family upbringing, conflict, psychological safety.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda bolalar va o'smirlar orasidagi deviant xulq-atvorning kuchayishi, xususan agressiv xatti-harakatlarning ko'payishi ijtimoiy-psixologik xavf omillari qatorida eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Globalizatsiya, raqamli kommunikatsiya vositalarining kengayishi, oilaviy munosabatlar tizimidagi o'zgarishlar, ijtimoiy nazoratning susayishi hamda o'quv muassasalarida tarbiyaviy jarayonning murakkablashuvi — bularning barchasi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonining izdan chiqishiga va agressiv tendensiyalarning kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Ilgari epizodik tarzda kuzatilgan tajovuzkor xatti-harakatlar bugun yuqori intensivlik, barqarorlik va ko'p shakllilik (fizik, verbal, kiberagressiya) bilan namoyon bo'lib, ularni chuqur ilmiy tahlil qilishni talab etmoqda.

Agressiv xulqning dinamikasi psixologik, biologik va ijtimoiy determinantalarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Xususan, frustratsiya darajasining ortishi, shaxslararo munosabatlardagi disbalans, oilaviy zo'ravonlik, o'z-o'zini boshqarishning pastligi, neyropsixologik rivojlanishdagi cheklovlar, tengdoshlar guruhi ta'siri hamda ommaviy axborot vositalarida zo'ravonlikning normalizatsiya qilinishi bolalardagi tajovuzkorlik legitimatsiyasiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, agressiv xulqning barvaqt belgilari maktab va oilada yetarli darajada aniqlanmasligi, mos psixokorreksion ishlarning kech boshlanishi muammoni yanada chuqurlashtirib, deviant xulqning doimiy shaklga aylanishiga olib keladi.

Bugungi kunda ta'lim muassasalari, psixologik xizmat, mahalla va oilaning integrativ yondashuvi asosida agressiv xulqning oldini olish — ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashning muhim vazifasiga aylanmoqda. Agressiyaning shakllanish jarayonini tizimli ravishda o'rganish, uning rivojlanish bosqichlarini aniqlash, xavf va himoya omillarini tahlil qilish, shuningdek, ilmiy asoslangan profilaktik va korrektsion strategiyalarni ishlab chiqish ushbu tadqiqotning metodologik zaruratini belgilaydi.

Mazkur maqolada deviant xulqli bolalarda agressiv xatti-harakatlarning psixologik mazmuni, dinamik tizimi va rivojlanish qonuniyatlari, shuningdek ularning oldini olishga qaratilgan tizimli strategiyalar keng ilmiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari pedagogik va psixologik amaliyotda samarali qo'llanishi, bolalarda ijtimoiy moslashuvni shakllantirishga ko'maklashishi hamda maktab muhitining psixologik barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida bolalar va o'smirlar orasida kuzatilayotgan agressiv xatti-harakatlar faqat alohida psixologik muammo sifatida emas, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi kompleks ijtimoiy hodisa sifatida ko'rilmogda. So'nggi yillarda maktablarda zo'ravonlik holatlari, kiberagressiya, tengdoshlar o'rtasidagi psixologik bosim (bullying), emotsional zo'ravonlik, shuningdek ijtimoiy rad etilish bilan

bog'liq deviant xulqning kuchayishi ushbu masalani davlat miqyosida dolzarb muammodan biri sifatida ko'rsatmoqda. Bu holat nafaqat o'quvchilarning ruhiy holatini izdan chiqaradi, balki ta'lim jarayonining sifati, maktab muhitining xavfsizligi, oila va jamiyatdagi munosabatlarning barqarorligiga ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Agressiv xatti-harakatlarning o'sishi ko'plab omillar bilan bog'liq: oilaviy nizolar va beqarorlik, ota-onalarning migratsiyasi, raqamli axborot oqimlarining cheklanmaganligi, "zo'rvonlik kontenti"ning bolalar ongida me'yor sifatida qabul qilinishi, ijtimoiy tengsizlik, emotsional qo'llab-quvvatlash yetishmasligi, shuningdek maktablarda psixologik xizmatning metodik jihatdan yetarli darajada rivojlanmagani bunga misol bo'la oladi. Ayniqsa axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan kiberagressiya va virtual zo'rvonlik bolalar psixikasiga an'anaviy zo'rvonlik turlariga nisbatan ancha kuchli, ko'rinmas darajada salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar bolalik davridagi agressiv xulqning o'z vaqtida aniqlanmasligi va unga kerakli choralar ko'rilmaligi kelajakda yanada og'ir psixologik buzilishlar, delinkvent xatti-harakatlar va ijtimoiy moslashuv muammolariga sabab bo'lishini ko'rsatmoqda. Shu nuqtayi nazardan, agressiv xulqning dastlabki belgilari, rivojlanish mexanizmlari va dinamikasi bo'yicha ilmiy asoslangan tahlilni amalga oshirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifadir.

Ta'lim tizimida inkluziv yondashuvning kengayib borayotgani, ijtimoiy-psixologik xizmatlarning modernizatsiya qilinishi, bolalarning ruhiy salomatligi masalasiga davlat siyosatida alohida e'tibor qaratilayotgani ushbu mavzuni yanada ahamiyatli qiladi. Agressiv xatti-harakatlarning oldini olishda maktab, oila, mahalla va psixologik xizmatning hamkorlikdagi multifaktorial profilaktika tizimini yaratish zarurati tobora ortib bormoqda.

Shu sababli, deviant xulqli bolalarda agressivlikning dinamikasini chuqur o'rganish, uning psixologik va ijtimoiy omillarini aniqlash, zamonaviy profilaktik va korrektsion strategiyalar ishlab chiqish ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilab beradi hamda mavjud ilmiy-amaliy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

ASOSIY QISM

Agressiv xatti-harakatlar murakkab psixologik hodisa bo'lib, bolaning ijtimoiy muhitga moslashish jarayonida yuzaga keladigan emotsional zo'riqish, frustratsiya, ichki konfliktlar va ehtiyojlarning qondirilmasligi bilan bevosita bog'liqdir. Psixologik nuqtayi nazardan, agressiya — bu tashqi yoki ichki og'riq va bosimga javob sifatida paydo bo'ladigan himoya reaksiyasi bo'lib, uning shakllanishiga biologik (temperament, neyrobiologik holat), shaxsiy (xulq-atvor strategiyalari), va ijtimoiy (oilal, maktab, tengdoshlar guruhi) omillar ta'sir ko'rsatadi.

Neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik yoshida prefrontal korteksning (o'z-o'zini nazorat qilish markazi) yetarlicha rivojlanmaganligi impulsivlikni kuchaytiradi, natijada bola o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish, oqibatlarini oldindan ko'ra bilish, emotsiyalarni boshqarish jarayonlarda qiyinchilikka duch keladi. Bu esa agressiv reaksiya ehtimolini oshiradi.

Deviant xulqli bolalarda agressiya quyidagi asosiy turlarda namoyon bo'ladi:

1. Fizik agressiya. Mushtlashish, itarish, urish, narsalarni sindirish kabi jismoniy zarar yetkazishga qaratilgan xatti-harakatlar. Ko'pincha tezkor emotsional reaksiyalar natijasida ro'y beradi.

2. Verbal agressiya. Qo'pollik, haqorat, baqirish, istehzo, tahdidlar — o'smirlar orasida eng keng tarqalgan tur. Asosan psixologik himoya mexanizmlari yetarli bo'lmaganda kuchayadi.

3. Kiberagressiya. Ijtimoiy tarmoqlarda haqoratli sharhlar, shantaj, tahdid, anonim hujumlar. U ko'rinmas zo'ravonlik shakli bo'lib, psixologik jarohat kuchli bo'ladi.

4. O'z-o'ziga qaratilgan agressiya (autoagressiya). O'zini ayblash, o'ziga zarar yetkazish, xavfli xatti-harakatlar bilan shug'ullanish. Depressiv holatlar bilan chambarchas bog'liq.

Agressiv xatti-harakatlarning dinamikasi bosqichma-bosqich shakllanadi:

1. Dastlabki bosqich – emotsional beqarorlik, impulsivlik, mayda mojaro.
2. Faollashuv bosqichi – konfliktchilik, tez-tez janjal, jismoniy yoki verbal agressiya.
3. Barqarorlashuv bosqichi – agressiv xulqning odatga aylanishi, deviant xulqqa o'tish.
4. Ijtimoiy xavfli xulq bosqichi – delinkvent xatti-harakatlar, huquqbuzarlik xavfining ortishi.

Agressivlikning shakllanishiga sabab bo'luvchi asosiy omillar

Oilaviy omillar

- Ota-onalar o'rtasidagi doimiy mojaro
 - Oiladagi zo'ravonlik
 - E'tibor yetishmovchiligi
 - Tarbiya uslublarining nomutanosibliigi (qattiqqo'l, beparvo, ruxsatchi)
 - Migratsiya sababli bolaning psixologik bo'shliq his qilishi
- Oila — bola agressiv xulqining birlamchi shakllanish maydoni hisoblanadi.

Maktab muhitining ta'siri

- Tengdoshlar bosimi
- Psixologik qo'llab-quvvatlash yetishmasligi
- O'qituvchining noadekvat pedagogik yondashuvi
- Bulling va kiberbulling

Individual-psixologik omillar

- Yuqori darajadagi impulsivlik
- Past emotsional intellekt
- O'zini boshqarish tizimining sustligi
- Past o'z-o'zini baholash

Ijtimoiy va media omillar

- Zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi kontent

- Ommaviy madaniyatning tajovuzni “norma” sifatida ko’rsatishi
- Rivojlanayotgan virtual muhitning nazoratsizligi
- Agressivlikni baholashda quyidagi metodlar keng qo’llaniladi:
- Bass–Darki Agressiya testlari
- Rosenberg o’z-o’zini baholash shkalasi
- Lyusher testi (emotsional beqarorlikni aniqlash)
- “Frustratsion test” (S. Rosenzweig)
- Tengdoshlar reytingi asosida baholash

Diagnostika dinamik kuzatuv bilan uyg’un amalga oshirilganda natijalar yanada aniq bo’ladi.

Agressiv xatti-harakatlarning oldini olishga qaratilgan profilaktik strategiyalar **Birlamchi profilaktika**

Agressiyaning boshlanishiga yo’l qo’ymaslikka qaratilgan:

- Oila va maktabda sog’lom muhit yaratish
- Emotsional intellektni rivojlantirish
- Konfliktologiya asoslarini o’rgatish
- O’quvchilarda ijtimoiy ko’nikmalarni mustahkamlash

Ikkinchi darajali profilaktika

Agressiv xulqning ilk belgilari aniqlanganda qo’llaniladi:

- Individual psixologik suhbatlar
- Kognitiv-xulqiy terapiya elementlari
- Guruh treninglari (stressni boshqarish, empatiya mashqlari)
- Muloqot madaniyatini o’rgatish

Uchinchi darajali profilaktika

Barqaror agressiv xulq shakllangan o’quvchilar bilan:

- Kompleks psixokorreksion dasturlar
- Ota-onalar bilan psixoedukatsion treninglar
- Maktab–psixolog–mahalla–inspektsiya hamkorligi
- Xavfli xulqqa moyilligi yuqori bo’lgan o’quvchilar uchun individual reabilitatsiya

rejasi

Psixokorreksion texnologiyalar

– Kognitiv-xulqiy terapiya

Bolaning fikrlashdagi disfunktsional sxemalarini o’zgartirishga qaratilgan.

– Art-terapiya

Chizish, ranglar bilan ishlash, loy terapiyasi orqali ichki ziddiyatlarni bartaraf etish.

– Rol o’yinlari va treninglar

Konfliktlarni konstruktiv hal qilish ko’nikmalarini shakllantiradi.

– Emotsional regulyatsiya mashqlari

Nafas olish texnikalari, meditatsiya, relaksatsiya.

– Ota-onalar bilan korreksion ish

Oilada barqaror psixologik muhitni tiklash agressivlikni kamaytirishning eng kuchli omillaridan biridir.

Deviant xulqli bolalarda agressiv xatti-harakatlarning kuchayib borishi zamonaviy ta'lim tizimi va jamiyat rivoji uchun jiddiy xavf omili hisoblanadi. Bugungi kunda maktablarda bullying, kiberbullying, jismoniy va psixologik zo'rvonlikning sezilarli darajada oshgani, o'quvchilarning emotsional barqarorligi pasaygani, o'zaro munosabatlarda zo'rvonlik normal holat sifatida qabul qilinish jarayonlari ushbu mavzuni chuqur o'rganishni talab etmoqda. UNESCO, WHO va UNICEF hisobotlarida ham bolalar va o'smirlar orasida agressiv xatti-harakatlarning global miqyosda keskin o'sayotgani qayd etilgan, bu esa muammoning dolzarbligini nafaqat lokal, balki xalqaro darajada tasdiqlaydi.

Mavzuni o'rganishning zarurati, avvalo, deviant xulqning barvaqt belgilari e'tiborsiz qoldirilsa, kelajakda yanada og'ir ijtimoiy-psixologik oqibatlariga olib kelishida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshligida agressivlikka moyillik bildirgan bolalarda o'smirlik yoki yetuklik davrida delinkvent xatti-harakatlar, surunkali konfliktlar, ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklar, hatto jinoiy faoliyatga kirish ehtimoli yuqoriroq bo'ladi. Shu tufayli agressiv xulqning dinamik bosqichlarini, uning shakllanish mexanizmlarini va asosiy psixologik determinantlarini chuqur o'rganish erta profilaktika choralarini ishlab chiqish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimida psixologik xizmatlarni modernizatsiya qilish, maktab muhitini xavfsizlashtirish, bolalar huquqlarini himoya qilish bo'yicha davlat siyosatining kuchayib borayotgani ham ushbu mavzuni ilmiy jihatdan o'rganish zaruratini yanada oshiradi. Agressiv xulqli bolalar bilan ishlashda qo'llanilayotgan amaliy mexanizmlar ko'p hollarda yetarli darajada metodik asosga ega emasligi, baholash mezonlarining yagona standartlari yo'qligi, psixologik diagnostika jarayonida ilmiy metodlar yetarli emasligi mavjud muzlatilgan masalalardan biridir.

Zamonaviy yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, agressiv xatti-harakatlarning oldini olish faqat jazolash yoki intizom choralarini kuchaytirish bilan emas, balki ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish, axloqiy ongni shakllantirish, oila va maktab o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, ota-onalarni psixologik savodxonlikka o'rgatish kabi kompleks yondashuvlarni talab etadi. Shu munosabat bilan, agressiv xulqni o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar amaliyot uchun konkret tavsiyalar, korreksion dasturlar, diagnostik modellarning ishlab chiqilishiga imkon beradi.

Mavzuni o'rganish zarurati, shuningdek, jamiyatda profilaktik yondashuvlarning yangi shakllariga ehtiyoj ortib borayotganida ham yaqqol ko'rinadi. Bolalar va o'smirlarning psixik salomatligini qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash, xavfli xulqni kamaytirish, maktablarda xavfsiz psixologik muhit yaratish bugungi kunning ustuvor vazifalaridan biridir.

Shu sababli, deviant xulqli bolalarda agressiv xatti-harakatlar dinamikasini o'rganish nafaqat ilmiy ahamiyatga, balki ta'lim va tarbiya jarayonini takomillashtirish, ijtimoiy

xavfsizlikni kuchaytirish, bolalar ruhiy salomatligini mustahkamlash bo'yicha amaliy ahamiyatga ham ega.

XULOSA

Deviant xulqli bolalarda agressiv xatti-harakatlarning kuchayib borishi zamonaviy ta'lim tizimi, oilaviy tarbiya va ijtimoiy muhit uchun jiddiy xavf omili hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, agressiya bolalarning psixologik, ijtimoiy va biologik rivojlanishidagi nomutanosibliklar, oila va maktab muhitidagi beqarorlik, emotsional qo'llab-quvvatlash yetishmovchiligi hamda axborot makonidagi zo'ravonlikning normalizatsiya qilinishi bilan chambarchas bog'liqdir. Agressiv xatti-harakatlar bir martalik epizodlardan boshlab barqaror deviant xulq shakllariga qadar bosqichma-bosqich rivojlanib boradi. Shu bois uni erta aniqlash va tizimli profilaktika choralarini belgilash dolzarb vazifadir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, agressiv xatti-harakatlarning oldini olish faqat pedagogik intizom yoki jazolash mexanizmlari bilan emas, balki kompleks psixologik va ijtimoiy yondashuvlar orqali amalga oshirilgandagina samarali bo'ladi. Bunda emotsional intellektni rivojlantirish, stressni boshqarish ko'nikmalarini o'rgatish, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, o'quvchilarda ijtimoiy mas'uliyat hissini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, maktab-oila-mahalla-psixolog hamkorligi asosida integratsiyalashgan profilaktika modeli agressivlikning erta bosqichida samarali natija beradi.

Psixodiagnostik metodlar (Bass-Darki, Rosenzweig, Lyusher, shaxsiy baholash shkalalari) agressivlik darajasini aniqlash, uning rivojlanish bosqichlarini belgilash va individual psixokorreksion reja tuzish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, kognitiv-xulqiy terapiya, art-terapiya, trening texnologiyalari, rolli o'yinlar hamda psixoedukatsion mashg'ulotlar agressiv xatti-harakatlarning kamayishi va shaxsiy o'sishning faollashishiga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, deviant xulqli bolalarda agressivlikni kamaytirish nafaqat individual psixologik ishni talab qiladi, balki ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, o'qituvchilarning psixologik savodxonligini oshirish, maktab muhitini psixologik xavfsiz qilish kabi tizimli choralar bilan uyg'un bo'lishi zarur. Agressiv xulqning oldini olish bo'yicha ishlab chiqilgan strategiyalar amaliyotga joriy etilganda, o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvi yaxshilanadi, sinf jamoalaridagi konfliktlar kamayadi va ta'lim sifati sezilarli ravishda oshadi.

Umuman olganda, agressiv xatti-harakatlar dinamikasini chuqur o'rganish va unga qaratilgan samarali profilaktik-korreksion strategiyalarni ishlab chiqish bolalarning ruhiy salomatligini muhofaza qilish, ta'lim muassasalarida ijobiy psixologik iqlim yaratish hamda jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayeva, N. Bolalarda xulq-atvor buzilishlari va ularni psixokorreksiya qilish metodlari. – Toshkent: Fan, 2020.

2. Ahmedova, M. O'smirlik davrida agressiv xatti-harakatlarning psixologik xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019.
3. Aliqulov, B. Pedagogik konfliktologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
4. Bozorova, D. Maktab o'quvchilarida deviant xulqning shakllanish omillari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
5. Ergasheva, G. Oila psixologiyasi va bolalarda agressivlikning oldini olish. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2020.
6. Jabborov, R. Psixologiya asoslari: yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: "Zamin nashr", 2017.
7. Karimova, V. O'zbek oilalarida tarbiya uslublari va bolalar xulq-atvori. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016.
8. Qodirova, S. Maktab psixologiyasi va psixoprofilaktika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
9. Rasulova, N. Agressivlikning psixologik asoslari va korrektsiyasi. – Farg'ona: FarDU nashriyoti, 2018.
10. To'xtayev, A. Ijtimoiy psixologiya: shaxs va xulq-atvor omillari. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2023.